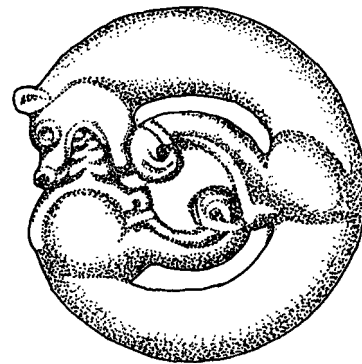

Л.І. Бабенко

БІМЕТАЛЕВИЙ МЕЧ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Статтю присвячено публікації безпаспортного біметалевого меча ранньоскіфського часу, що зберігається у фондах Харківського історичного музею.

Археологічна колекція Харківського історичного музею містить значну кількість експонатів із довоєнних надходжень, депаспортизованих під час Великої Вітчизняної війни, серед яких є чимало унікальних предметів, як-от біметалевий меч ранньоскіфського часу. Меч було внесено до реєстру експонатів (№ 132), виявлених І.Ф. Левицьким у 1943 р. у ході розкопок зруйнованого німецькими окупантами будинку педінституту (вул. Сумська, 33), де під час війни розміщувалася археологічна виставка. Меч знайдено в кімнаті 6 (зала «Греція і скіфи»). Місце походження експонату в реєстрі не зазначено. Утім, незважаючи на втрату у роки війни всієї облікової документації музею, досить значну частку експонатів зі зруйнованої виставки було ідентифіковано. Зокрема, зі «скіфської зали» визначено матеріали з розкопок, що передували проведенню XII Археологічного з'їзду у Харкові, з Олександропільського кургану, мінусинської колекції професора Несмелова тощо. Безсумнівно, що походження біметалевого меча було не відоме ні І.Ф. Левицькому, ні іншим співробітникам музею, що і завадило його хоча б частковій паспортизації.

Меч складається з бронзового руків'я та залізного леза (рис. 1). Руків'я рамкове, утворене двома круглими у перетині стрижнями, від навершя до перехрестя поволі розширюються. З одного боку верхньої частини руків'я, за 0,9 см від навершя, розташована дугоподібна поперечна петелька, кінці якої прикріплені до обох стрижнів. Навершя брускоподібне, ледь звужене та заокруглене на кінцях, що надає йому дещо грибоподібної форми, у перетині округле. Перехрестя серцеподібне, у перетині звужене на кінцях та розширене посередині, де проходить ледь помітне згладжене ребро. Лезо та черешок меча залізні, виковані з однієї металевої заготовки. Через отвір у перехресті в

рамку руків'я пропущено плоский черешок. Лезо меча двосічне, у перетині ромбоподібне. Від перехрестя до третини довжини лезо ледь звужується, потім, до наступної третини, — розширюється і знову звужується до кінця. Кінчик леза відламано.

Загальні параметри меча та його окремих деталей: навершя: довжина — 4,5 см, ширина у середній частині — 1,5 см, висота — 1,2 см; руків'я: довжина — 8 см, ширина біля навершя — 2,2 см, ширина біля перехрестя — 2,8 см, діаметр стрижнів — 0,6—0,7 см; перехрестя: ширина — 6,5 см, висота — 3,9 см; лезо: довжина — 31,4 см, ширина біля перехрестя — 3,2 см, ширина у місці звуження — 2,8 см, у місці найбільшого розширення — 3,3 см; петелька: ширина — 0,3 см, товщина — 0,2 см; загальна довжина — 43,8 см (враховуючи відламаний кінчик, довжина меча була на 2—3 см більшою).

Репрезентований предмет озброєння належить до нечисленної групи біметалевих мечів із бронзовим рамковим руків'ям, переважно брускоподібним навершям, серце-, нирко- чи метеликоподібним перехрестям та залізним лезом. Більшість подібних акінаків походить з території Кавказу. До найдавніших зразків належать кинджали з хут. Бужор Анапського р-ну Краснодарського краю (Новичихин 1990, с. 61—73, рис. 1) (рис. 2, 1) та поховання 85 Тлійського могильника (Техов 1972, рис. 2, 232; 1980, рис. 4, 7; 1981, рис. 101, 7; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 1; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 5) (рис. 2, 2), що вирізняються архаїчною формою перехрестя. Більш завершену форму скіфського типу мають мечі та кинджали з кургану біля хут. Степовий (Виноградов 1974, с. 259—260, рис. 1; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 5; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 9) (рис. 2, б) та з могильника поблизу с. Кумбулта (повністю збереглося бронзове руків'я одного

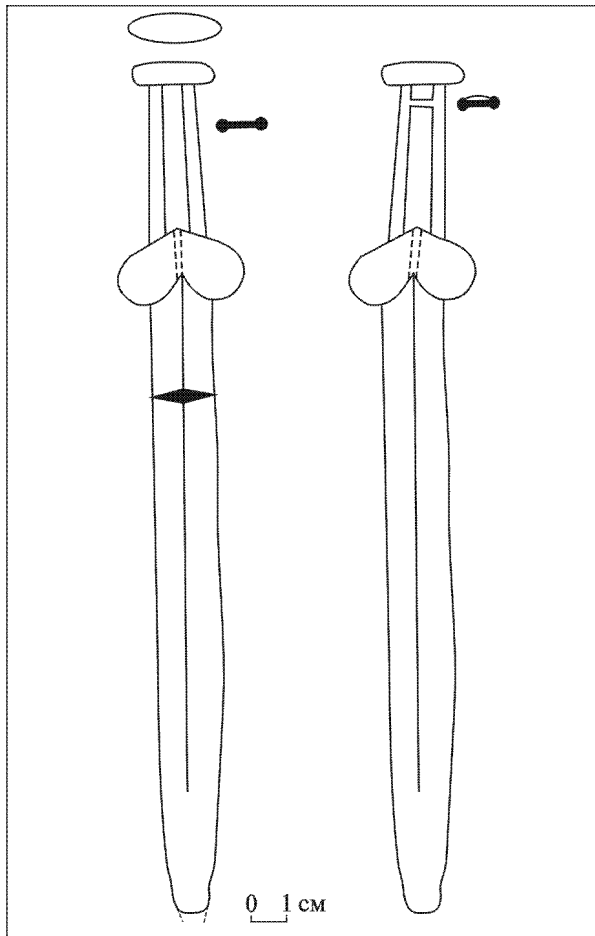

Рис. 1. Біметалевий меч із фондів Харківського історичного музею

меча та навершя з частиною руків'я іншого, рис. 2, 3а, 3б, 4а, 4б) (Уварова 1900, табл. ХСV, 3, 4; Тереножкін 1975, с. 29, 34, рис. 20, 6, 7; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 2, 3; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 6, 7). Серед кавказьких аналогій слід було б назвати і перехрестя меча з частиною руків'я з могильника Фаскау поблизу с. Галіат (Крупнов 1960, табл. ХХХ, 3; Тереножкін 1975, с. 29, рис. 21, 6; Шрамко 1984, с. 31, рис. 4, 4; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 8) (рис. 2, 5), але проведений джерелознавчий аналіз першопублікацій біметалевих мечів викликав сумніви щодо його існування. Аргументуємо це твердження.

Уперше мечі з могильника біля с. Кумбулта ввела у науковий обіг П.С. Уварова, яка опублікувала рештки верхніх частин руків'я двох мечів (Уварова 1900, табл. ХСV, 3, 4) (рис. 2, 3а, 4а). Згодом руків'я одного з мечів повністю відновив О.І. Тереножкін, який, переглядаючи збірки П.С. Уварової у ДІМі, виявив частину його руків'я з перехрестям (рис. 2, 3б). Згідно з посиланням у статті О.І. Тереножкіна (№ 68) цей уламок опублікувала ще П.С. Уварова в таблиці LXXXII, але насправді

у зазначеному виданні його рисунка немає (Тереножкін 1975, с. 29, 34, рис. 20, 7). У подальших публікаціях зображення меча з Кумбулти репрезентували у відновленому О.І. Тереножкіним вигляді.

Фрагмент руків'я меча з Фаскау ввів у науковий обіг Є.І. Крупнов (Крупнов 1960, табл. ХХХ, 3). Зауважимо, що у низці наступних публікацій окремі деталі відновлених мечів із Кумбулти та Фаскау зазнали певних метаморфоз. Так, у публікації О.І. Тереножкіна серцеподібне перехрестя меча з Фаскау отримало більш округлі форми. Не зовсім точно було зображено і межу між двома фрагментами відновленого меча з Кумбулти. Згідно з публікацією П.С. Уварової довжина бронзового стрижня з одного боку значно перевищує рештки залізного черешка (рис. 2, 3а), а на рисунку зі статті О.І. Тереножкіна бронзовий стрижень із зазначеного боку закінчується на рівні залізного черешка (Тереножкін 1975, рис. 20, 7; 21, 6) (рис. 2, 3б). У праці Б.А. Шрамка залізний черешок меча з Фаскау було помилково зображено обрамованим з обох боків бронзовими стрижнями, внаслідок чого саме руків'я мимохіть змістилося вбік від центральної осі перехрестя (Шрамко 1984, рис. 4, 4). У статті А.М. Новичихіна меч із Кумбулти зображено з перехрестям серцеподібної форми, а меч із Фаскау — з класичним ниркоподібним перехрестям (Новичихин 1990, рис. 2, 6, 8).

Проте зіставлення форми руків'я меча з Кумбулти, опублікованого П.С. Уваровою, із першопублікацією решток меча з Фаскау дає підстави для припущення щодо належності цих двох фрагментів одному й тому самому мечу (рис. 2, 3а, 5). Саме частину так званого меча з Фаскау О.І. Тереножкін використав для реконструкції меча з Кумбулти.

Отже, можна констатувати своєрідний джерелознавчий курйоз, внаслідок якого один і той самий артефакт отримав у науковому обігу подвійний паспорт, тобто частину руків'я одного з мечів із Кумбулти (?) * повторно помилково паспортизували як фрагмент меча з могильника Фаскау.

За межами Кавказу аналогічні за конструкцією акінаки знайдено на пагорбі Стеньки Разіна біля с. Лапоть поблизу м. Камишин Саратовської обл. (Смирнов 1961, с. 10—12, рис. 1, 4; Шкурко 1962, с. 98, 100, рис. 4; Тереножкін 1975, с. 29, рис. 21, 7; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 11) (рис. 2, 7), на Нижньому Дону неподалік м. Богучари ** (Лукьяшко, 1994, с. 140—143, рис. 1)

* Питання про походження цього меча (Кумбулта чи Фаскау) залишається відкритим і потребує спеціального дослідження.

(рис. 2, 13), біля хут. Стеженський Волгоградської обл. (Сергацков 1988, с. 249, 250, рис. 1; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 12) (рис. 2, 8) та с. Лопатіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971, с. 238—242, рис. 1, 1, 2; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 9) (рис. 2, 9). Руків'я останнього меча має оригінальне оформлення рамки з внутрішнього боку у вигляді своєрідних фігурних вирізів. Подібні знахідки з території України репрезентовано мечем із кургану № 2 біля с. Райгородка (Ханенко, Ханенко 1900, табл. XXXVIII, 166; Мелюкова 1964, с. 47, табл. 15, 3; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 4; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 10) (рис. 2, 10) та руків'ям кинджала, знайденого поблизу смт Градизьк на Полтавщині (Кулатова 1994, с. 109—112, рис. 1; Кулатова, Супруненко 2004, с. 146, рис. 1, 4) (рис. 2, 11). Конструктивною особливістю райгородського меча є орнамент у вигляді поперечного рифлення на стрижнях бронзової рамки, а градизького кинджала — орнамент у вигляді прокресленої зигзагоподібної лінії з обох боків на вершні. Біметалеве рамкове руків'я мав і кинджал з антенним наверхням, ниркоподібним перехрестям та рифленими стрижнями з кургану № 13 могильника «Слов'янка» поблизу с. Шолохове на Дніпропетровщині (Волкобой, Лихачев, Шалобудов 1979, с. 50, рис. 8, 3) (рис. 2, 12).

За низкою морфологічних ознак (насамперед, формою наверхня та наявністю поперечної петельки) меч із Харківського історичного музею найближчий до камишинського, лише дещо відрізняючись формою перехрестя, яке, утім, за умов відливки руків'я із застосуванням індивідуальної воскової моделі, як правило, завжди мало певні морфологічні особливості (Шрамко, Фомин, Солнцев 1977, с. 63—64).

На думку С. І. Лукьяшка, наявність на перехресті поздовжнього ребра характерна саме для знахідок із території Волго-Донського межиріччя (рис. 2, 5, 8, 9, 13), що дало йому змогу виділити подібні мечі в окремий варіант (Лукьяшко 1994, с. 142).

Наявність петельки чи отвору під наверхням багато дослідників вважають надійним хронологічним індикатором, що засвідчує архаїчність меча. Крім низки біметалевих мечів, до даної групи належать і деякі залізні акінаки з отвором чи муфтою із невеликою петелькою під наверхням. Це мечі з Келермеського та Мельгунівського курганів (Черненко 1980,

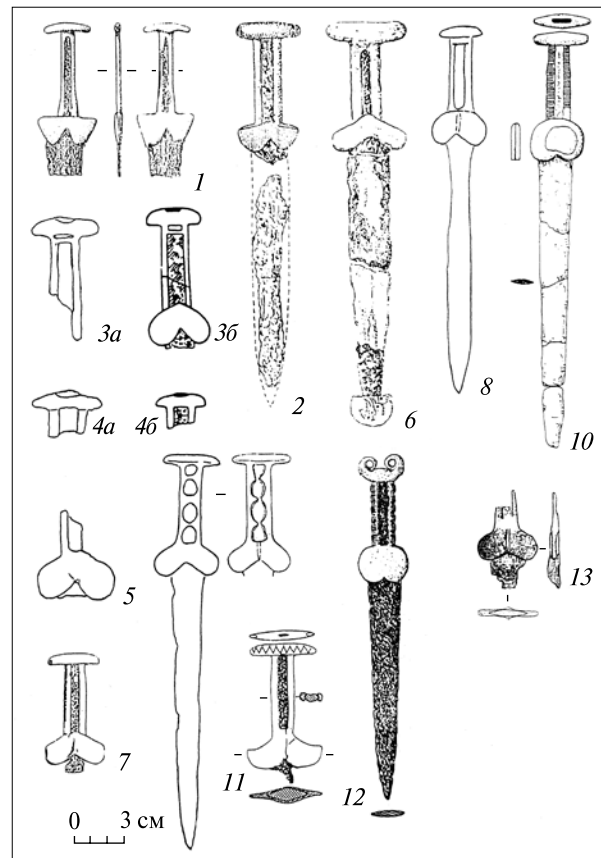

Рис. 2. Біметалеві мечі та кинджали: 1 — хут. Бужор (Новичихин 1990); 2 — Тлійський могильник, поховання 85 (Техов 1981); 3, 4 — с. Кумбулга (3а, 4а — Уварова 1900; 3б, 4б — Тереножкин 1975); 5 — с. Галіат, могильник Фаскау (Крупнов 1960); 6 — хут. Степовий (Виноградов 1974); 7 — бугор Стеньки Разіна біля с. Лапоть поблизу Камишина Саратовської обл. (Шкурко 1962); 8 — хут. Стеженський Волгоградської обл. (Сергацков 1988); 9 — с. Лопатіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971); 10 — курган № 2 біля с. Райгородка (Мелюкова 1964); 11 — смт Градизьк Полтавської обл. (Кулатова 1994); 12 — курган № 13 могильника «Слов'янка» біля с. Шолохове на Дніпропетровщині (Волкобой, Лихачев, Шалобудов 1979); 13 — м. Богучари на Нижньому Дону (Лукьяшко 1994). Рисунки 3а, 3б, 4а, 4б, 5 — без дотримання масштабу. Рисунки 3а, 4а, 5, 8, 9 — прорисовки автора за фотографіями першопублікацій

с. 12, 13, рис. 5, 1, 2), Кармір-Блура (Пиотровський 1959, с. 175, рис. 6), кургану № 6 біля с. Яснозор'є (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1994, с. 53, рис. 6, 1), випадкові знахідки з Бахмутського повіту на Дніпропетровщині (Шкурко 1962, с. 97—100, рис. 1, 2), біля Вітряних гір поблизу Києва (Белозор, Скорий 1985, с. 255, 256, рис. 1, а, б), с. Соснівка на Полтавщині (Кулатова 1992, с. 80—84, рис. 1, 2), с. Ключ Курської обл. (Апальков 1992, с. 69—71, рис. 1, а), с. Старе Захаркіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971, с. 240, рис. 1, 4), а також безпаспортні мечі з Державного історичного музею Москви (Шкурко 1962, с. 98—99,

** Інформацію про знахідку цього кинджала отримано від співробітника Донецького краєзнавчого музею В.А. Подобеда, якому ми висловлюємо щирю подяку.

рис. 3; Черненко 1980, с. 11—13, рис. 6, 2), Полтавського краєзнавчого музею (Черненко 1980, с. 13, рис. 6, 4; Белозор, Скорый 1985, с. 255, рис. 2), Курського музею археології (Апальков 1992, с. 69—71, рис. 1, б) тощо.

Попереднє припущення Є.В. Черненка (Черненко 1980, с. 13) про призначення подібних петельок та отворів для кріплення темляка, що одягався на руку для запобігання випадковій втраті зброї під час бою, згодом знайшло одностайну підтримку у дослідників (Белозор, Скорый 1985, с. 255; Апальков 1992, с. 70; Кулатова 1992, с. 81, 83; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 53, 58).

Стан збереженості переважної більшості біметалевих мечів ранньоскіфського часу унеможлиблює визначення особливостей такої морфологічної ознаки, як форма леза. У меча з Харківського історичного музею спостерігається досить характерне звуження леза у верхній третині з подальшим його розширенням. Аналогічну конфігурацію леза, з огляду на репрезентовану в публікації фотографію, мав і меч з хут. Стеженський, що дає змогу зро-

бити припущення про невинновість подібного явища.

Враховуючи традиційне датування біметалевих акинаків VII—VI ст. до н. е., аналогічні хронологічні рамки слід визначити й для меча з Харківського історичного музею.

Припущення щодо ймовірного місця знахідки меча має виключно гіпотетичний характер. Географія довоєнних надходжень до Харківського історичного музею була досить широкою — згадаємо хоча б мінусинські старожитності. Утім не можна виключати й те, що ре-презентований меч має місцеве походження, особливо зважаючи на знахідки в останні роки на Харківщині низки яскравих предметів скіфської архаїки (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999, с. 27—30; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 194—195, рис. 53, 54; Черненко 2000, с. 297—303; Ильюков 2001, с. 48—49), появу яких серед пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя іноді пов'язують зі скіфами Ішпакаая, Партатуа чи Мадія (Мурзин 1990, с. 37; Кулатова 1994, с. 110—111; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 118).

- Апальков А.Н. О находках раннескифских акинаков на территории Курской области // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 69—71.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.
- Бандуровский А.В., Черненко А.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Белозор В.П., Скорый С.А. Архаический меч из Киева // СА. — 1985. — № 1. — С. 255—256.
- Виноградов В.Б. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии // СА. — 1974. — № 4. — С. 258—263.
- Волкобой С.С., Лихачев В.А., Шалобудов В.Н. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 45—60.
- Ильюков Л.С. Оригинальный тип навершия жезла скифского времени // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 48—49.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—63.
- Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960.
- Кулатова И.М. Архаичный меч скіфського часу з басейну Середнього Псла // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 80—84.
- Кулатова И.М. Біметалевий кинджал з Градизька // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1994. — № 2. — С. 109—112.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. 11. — С. 143—149.
- Лукьяшко С.И. Новая находка биметаллического кинжала на Нижнем Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1992 году. — Азов. — 1994. — Вып. 12. — С. 140—143.
- Максимов Е.К., Полесских М.Р. Заметка об акинаках // СА. — 1971. — № 2. — С. 238—242.
- Мелокова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
- Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- Новичихин А.М. Биметаллический кинжал из х. Бужор Анапского района // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 61—73.

- Пиотровский Б.Б.* Город бога Тейшебы // СА. — 1959. — № 2. — С. 169—186.
- Сергацков И.В.* Новые находки скифского времени в Волгоградской области // СА. — 1988. — № 3. — С. 249—251.
- Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов // МИА. — 1961, № 101.
- Тереножкин А.И.* Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Техов Б.В.* Тлийский могильник и проблемы хронологии культуры поздней бронзы—раннего железа Центрального Кавказа // СА. — 1972. — № 3. — С. 18—37.
- Техов Б.В.* Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980.
- Техов Б.В.* Тлийский могильник-III. — Тбилиси; Мецниереба, 1981.
- Уварова П.С.* Могильники Северного Кавказа // МАК. — М., 1900. — Вып. VIII.
- Ханенко Б.Н., Ханенко В.И.* Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. III.
- Черненко Е.В.* Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Черненко Е.В.* Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шкурко А.И.* Скифский кинжал из Днепропетровского музея // Историко-археологический сборник. — М., 1962. — С. 97—100.
- Шрамко Б.А.* Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.
- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А.* Начальный этап обработки железа в Восточной Европе // СА. — 1977. — № 1. — С. 57—74.

Одержано 03.03.2005

Л.И. Бабенко

БИМЕТАЛЛИЧЕСКИЙ МЕЧ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Публикация вводит в научный оборот биметаллический меч раннескифского времени из фондов Харьковского исторического музея. Меч имеет бронзовую рамочную рукоять, состоящую из двух круглых в сечении стержней, брусковидного и сердцевидного наверший. Клинок и черенок меча железные, выкованные из одной заготовки. В рамку рукояти черенок пропущен через отверстие у перекрестия. Морфологической особенностью меча является форма клинка, более узкого в верхней трети длины, а также наличие на рукояти петли, предназначенной для крепления темляка.

L.I. Babenko

BIMETALLIC SWORD OF SCYTHIAN TIME FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL MUSEUM IN KHARKIV

This publication introduces to the scholarly circles a bimetallic sword of the early Scythian period from the collections of the Historical Museum in Kharkiv. The sword has a bronze frame-type hilt consisting of two round in section shanks, bar-shaped and heart-shaped pommels. Blade and the shaft of the sword are made of iron, forged from a single metal block. The shaft is inserted into the frame of the hilt through a hole near the guard. Morphological peculiarity of the sword are the shape of the blade which is narrower in the upper third part of the total length and the presence of a loop on the hilt designed for fastening the sword-knot.